

احساس عدالت اجتماعی در آذربایجان در دو دهه گذشته؛ تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش‌های ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان

حسین حیدری

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
 [org/0000-0002-3763-2429](https://orcid.org/0000-0002-3763-2429)

استاد جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
 باقر ساروخانی*

استاد جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
 مهرداد نوابخش

چکیده

این مقاله می‌کوشد احساس عدالت در آذربایجان و تحول آن را با روش تحلیل ثانویه و بر اساس داده‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۹۴ بررسی نماید. احساس عدالت در این تحقیق در سه بعد احساس عدالت اجتماعی، عدالت قضایی و عدالت قومی مورد تحلیل قرار گرفته است. نتایج نشان می‌دهد که احساس عدالت در شاخص‌های بررسی شده در حد متوسط است. بر اساس نتایج این تحقیق، نگرش به «پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی» و «نرسیدن افراد عادی متخصص به مقامات بالاتر» از شاخص‌های عدالت اجتماعی و همچنین نگرش به «اجرای یکسان قانون در مورد مسئولین و مردم» از شاخص‌های احساس عدالت قضایی می‌باشد که بهبود یافته ولی نگرش به «احقاق حق از طریق قانونی» و «احساس عدالت قومی» کاهش پیدا کرده است. اختلاف مشاهده شده در متغیرهای مورد بررسی به غیر از نگرش به «احقاق حق از طریق قانونی» معنادار است.

واژگان کلیدی: عدالت، عدالت اجتماعی، احساس عدالت قضایی، احساس عدالت قومی، آذربایجان.

* نویسنده مسئول: Bagher_saroukhani@yahoo.com

مقدمه

عدالت^۱ یکی از اصطلاحات مبنایی سیاست و اخلاق است که با اهمیتی عالم‌گیر در همه نظریه‌های سیاسی و اجتماعی، نقش محوری دارد. عدالت به مثابه مفهومی با سطح انتزاع بسیار بالا، از دیر باز ذهن بشر را به خود مشغول داشته است تا جایی که مباحثه درباره چیستی عدالت به مثابه یکی از محوری‌ترین سئوالات فلسفه سیاسی، همچنان استمرار دارد. در ارتباط با مفهوم عدالت، مفاهیمی چون برابری، انصاف و مساوات نیز مطرح می‌شوند که گاهی مترادف با آن و گاهی با مفهومی متفاوت با آن به کار گرفته شده‌اند.

تحقق عدالت، سنگ پایه مشروعیت حاکمیت و مبنای توجیه ضرورت وجود دولت تلقی می‌شود. علاقه افراد به عدالت از یک نیاز طبیعی اساسی منتج می‌شود. افراد نیازهای فردی متفاوتی دارند که از طریق تعامل با دیگران به بهترین نحو ارضا می‌شود. این نیازها طیفی از نیازهای اقتصادی از قبیل پول و امکانات مادی تا نیازهای اجتماعی - احساسی نسبتاً انتزاعی از قبیل توجه و احترام شخصی را در بر می‌گیرد. عدالت به افراد استانداردهایی ارائه می‌دهد تا قضاوت نمایند که چقدر این نیازها در محیط‌های اجتماعی که اغلب پیچیده هستند برآورده می‌گردد (پورعزت، ۱۳۸۰: ۲۵). در بررسی مسائل اجتماعی، همیشه می‌توان ذهنیت کنشگران را از وجوه اصلی ایجاد و بروز مسئله دانست. بسیاری از مسائل اجتماعی قبل از آن که به صورت عینی در جامعه همه‌گیر شود، به لحاظ ذهنی دل‌مشغولی افراد آن جامعه می‌شود و زمانی این مسائل زمینه‌ساز بروز بحران اجتماعی می‌شود که ذهنیت‌های منفرد تبدیل به احساس خودآگاه جمعی شود. این ذهنیت از دو جهت اهمیت دارد: یکی تبدیل مسائل و دغدغه‌های فردی به مسائل اجتماعی است. نیزبت^۲ معتقد است مسأله اجتماعی شیوه‌ای از رفتار است که توسط بخش درخور توجهی از افراد جامعه، ناقض یک یا چند هنجار پذیرفته شده و عام جامعه شناخته شود (معیدفر، ۱۳۷۹: ۹۵)؛ دوم این که دانستن و پذیرفتن اصول عدالت توسط مردم و باور عموم به رعایت این اصول از شرایط جامعه بسامان است (راولز، ۱۳۸۸). این ذهنیت مقدمه درک همگانی از عدالت و شکل‌گیری احساس عدالت یا بی‌عدالتی در جامعه

---

1. Justice
2. Nisbet

است. احساس عدالت، در حقیقت برآیندی از ذهنیت (نظر) و عینیت (عمل) در حوزه عدالت است. هر فرد بر اساس آموزه‌ها و تجربه‌هایی که در زندگی کسب می‌کند، در ذهن خود به نتیجه‌گیری خاصی دربارهٔ عادلانه یا ناعادلانه بودن ابعاد مختلف جامعه می‌رسد. از نظر دوگنی عدالت مفهومی است که انسان در مقابل پدیده‌های اجتماعی، آن را در ضمیر خود احساس می‌کند. بنابراین عدالت برآمده از ساخت جامعه و زندگی اجتماعی است و عامل به وجود آمدن حس عدالت با بی‌عدالتی در باور مردم می‌شود (نوایی لوسانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶۰).

در میان افراد و گروه‌های اجتماعی با اهداف متنوع و غایات گوناگون، برداشت مشترک از عدالت، پیوندهای هبستگی بین آن‌ها را تحکیم می‌بخشد؛ خواست عمومی برای عدالت، پیگیری غایات دیگر را محدود می‌سازد. قوانین و نهادها فارغ از اینکه چه میزان کارآمد و سامان یافته باشند، اگر ناعادلانه باشند باید اصلاح یا کنار گذاشته شوند. هر شخص بر پایه عدالت از حرمت و مصونیتی برخوردار است که حتی رفاه جامعه به مثابه یک کل نیز نمی‌تواند آن را تحت الشعاع قرار دهد. بنابراین عدالت یکی از پایه‌های اصلی و سنگ بنای جوامع نوین است. نتایج پژوهش‌های مختلف نشان می‌دهد که احساس بی‌عدالتی در بین شهروندان یک جامعه می‌تواند پیامدهای مخربی در حیات اجتماعی جامعه از سطوح خرد تا کلان به دنبال داشته باشد. این مساله در جوامع چندفرهنگی و چندقومی از اهمیت بیشتری برخوردار است. چرا که احساس تبعیض یا بی‌عدالتی در بین یک یا چند گروه قومی می‌تواند باعث تشدید اختلافات قومی و تزلزل اتحاد و هبستگی ملی گردد. واقعیت این است که دغدغه خاطر همیشگی شهروندان هر جامعه‌ای، عدالت اجتماعی است و احساس عدالت یکی از شاخص‌های اصلی رفاه اجتماعی در دنیای امروز است. به همین خاطر در بسیاری از کشورها از جمله ایران، این شاخص پیوسته مورد سنجش قرار گرفته و رصد می‌شود. لذا بررسی و رصد این شاخص در طول زمان می‌تواند ما را در شناخت بهتر مساله و آگاهی از روند احساس عدالت در جامعه و یا بخش‌هایی از جامعه کمک کند.

ارزیابی نهادهای اجتماعی و سیاسی، خصوصاً با توجه به توزیع امتیازها و وظایف، معمولاً بر حسب عدالت یا بی‌عدالتی بیان می‌شود (آوتویت و باتامور، ۱۳۹۲: ۶۳۸). توسعه ناهمگون اقتصادی در ایران در یکصد سال گذشته، باعث بروز نابرابری‌های

اجتماعی شده است. وجود نابرابری‌های گسترده بین مناطق مختلف جغرافیایی یک کشور از لحاظ شرایط اقتصادی و فرهنگی، ممکن است نابسامانی‌هایی را به دنبال داشته باشد (وارثی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۵). آذربایجان از جمله مناطقی است که از گذشته‌های دور نقش پررنگی در تاریخ ایران داشته است. به طوری که بنیانگذاران سلسله صفوی که بسیاری آنها را معماران ایران امروز و عامل یکپارچگی آن می‌دانند، از این منطقه ظهور کرده‌اند. ولی سیاست‌های حکومت پهلوی باعث شد تا این منطقه به شدت از تبعیض‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ناراضی شود؛ از نشانه‌های این نارضایتی می‌توان به ظهور حزب دموکرات آذربایجان و وقایع سال‌های ۱۳۲۴ و نقش فعال آذربایجان در پیروزی انقلاب اسلامی اشاره کرد. در سال‌های اخیر نیز نشانه‌های احساس تبعیض و بی‌عدالتی بویژه در بعد فرهنگی در این منطقه افزایش و به صورت مختلف بروز و ظهور یافته است که انعکاس آن را می‌توان در میزان احساس عدالت در بین شهروندان این منطقه پیگیری کرد؛ از این رو در این مقاله تلاش شده است تا روند احساس عدالت در آذربایجان و مناطق ترک‌نشین در دو دهه گذشته مورد بررسی قرار گیرد؛ اینکه میزان احساس عدالت در آذربایجان چه میزان بوده و در دو دهه گذشته چه تغییری داشته و کدام بعد بیشتر از سایر ابعاد دچار تغییر شده است.

تحقیقات پیشین

تحقیقات انجام شده درباره احساس عدالت در جامعه، طیف وسیعی از موضوعات مختلف را شامل می‌شود. نتایج پژوهش قاسمی و همکاران (۱۳۸۹) نشان داد که میزان احساس عدالتی در بین معلمان زنجان نسبتاً پایین است. به طوریکه حدود ۹۱ درصد دارای احساس بی‌عدالتی، حدود ۵ درصد دارای احساس عدالت و حدود ۲ درصد نیز در حد وسط قرار گرفته‌اند.

بر اساس نتایج این پژوهش بین احساس عدالت اجتماعی و متغیرهای احساس تعلق، احساس محرومیت، عدالت درون‌سازمانی، منزلت شغلی، منطقه محل سکونت و سطح تحصیلات رابطه معنادار وجود دارد. نوابخش و گراوند (۱۳۹۰) در بررسی رابطه هویت ملی و احساس عدالت در بین شهروندان کُرد به این نتیجه رسیدند که بین احساس عدالت شهروندان و هویت ملی آنان همبستگی معناداری به میزان ۰/۴۹ وجود دارد و هر چه

احساس عدالت بالاتر باشد، میزان هویت ملی و تعلق آنها به هویت ملی بالاتر است. هر چه احساس عدالت اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و زبانی شهروندان بالاتر باشد، هویت ملی آنان قوی تر است. یافته‌های پژوهش، رابطه بین هویت ملی و مشروعیت شهروندان را تأیید نمود.

هزارجریبی (۱۳۹۰) در بررسی احساس عدالت اجتماعی در شهر تهران؛ به این نتیجه رسید که احساس عدالت در بین ۴۰ درصد از پاسخگویان در حد کم و خیلی کم می‌باشد و در مقابل در بین ۱۱ درصد در سطح بالا و در نهایت در بین ۴۹ درصد از پاسخگویان احساس عدالت در سطح متوسط (بینابین) است. بر اساس نتایج اعتماد به کارایی مسئولین (با ضریب ۰/۵۷)، دینداری (با ضریب ۰/۲۰)، مقایسه خود با دیگران (با ضریب ۰/۱۶)، احساس امنیت (با ضریب ۰/۱۰) دارای تأثیر افزایش بر میزان احساس عدالت در بین افراد می‌باشند و اما متغیرهای احساس بیگانگی (با ضریب ۰/۰۹-) و منطقه مسکونی (با ضریب ۰/۰۹-) دارای تأثیر کاهنده بر میزان احساس عدالت است.

لواسانی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی «آزادی‌های اساسی برابر و فرصت‌های اجتماعی برابر و اصل تمایز تفکیک شده و نگرش افراد به این متغیرها» را مطالعه کرده‌اند؛ نتایج پژوهش نشان داد که بین احساس عدالت و پایگاه اجتماعی اقتصادی افراد، احساس محرومیت نسبی و میزان احساس عدالت و بین جهت‌گیری ارزشی افراد و میزان احساس عدالت رابطه وجود دارد. بین احساس عدالت و احساس عزت نفس همبستگی ضعیفی به دست آمد.

سالاروند (۱۳۹۳) در بررسی «میزان احساس برخورداری از عدالت اجتماعی و عوامل موثر بر آن» به این نتیجه دست یافت که بین احساس عدالت اجتماعی و وضعیت شغلی، وضعیت تاهل، جنسیت، ارضای نیاز، امنیت خاطر، معتقدات دینی، اعتماد به کارایی مسئولین و احساس محرومیت رابطه وجود دارد. م

یرحسینی (۱۳۹۴) در بررسی «میزان احساس عدالت سیاسی و عوامل موثر بر آن در میان نسل سوم انقلاب» به این نتیجه رسید که میان نوع دینداری، سوگیری ایدئولوژیک، مصرف رسانه داخلی، خانواده سیاسی و دوستان سیاسی با احساس عدالت سیاسی رابطه مستقیم و معنادار وجود دارد و رابطه بین متغیر خاستگاه اجتماعی- اقتصادی و احساس عدالت معکوس و منفی است.

شمس‌الدینی (۱۳۹۵) در «مطالعه نقش احساس عدالت اجتماعی و سیاسی در جامعه و ارتباط بین مفاهیم عدالت اجتماعی و قضایی با پیشرفت» به این نتیجه دست یافت که احساس عدالت اجتماعی و قضایی نقش اساسی در جامعه و پیشرفت دارد.

محمدی و همکاران (۱۳۹۵) در «بررسی ارتباط بین ادراک فساد و احساس عدالت اجتماعی در شهر تهران» به این نتیجه رسیدند که ۸۹/۲ درصد از مشارکت‌کنندگان معتقد بودند که فساد در طی ده سال گذشته در ایران افزایش یافته است. بر اساس نتایج این پژوهش بیشترین ادراک فساد در سازمان‌های تحت بررسی مربوط به «شهرداری‌ها» و کمترین آن نیز مربوط به «خبریه‌ها» بود. بین ادراک فساد با احساس عدالت اجتماعی رابطه منفی و معنی‌داری وجود داشت و در نهادهایی که فعالیت‌های اقتصادی بیشتر است، ادراک فساد نیز بیشتر بود. ادراک فساد در دستگاه‌هایی که انتظار مردم برای مشاهده رفتار عادلانه در آنها بیشتر است، تأثیر بیشتری بر احساس عدالت شهروندان دارد.

انبایی (۱۳۹۶) نیز در «مطالعه رابطه بین ادراک عدالت اجتماعی و عمل به تکالیف شهروندی» به این نتیجه رسید که بین عدالت ادراک شده و عمل به تکالیف شهروندی رابطه مثبت و معنادار و بین درآمد افراد و عمل به تکالیف، رابطه معنادار و منفی وجود دارد. نتایج نشان داد که هر چه احساس عدالت بیشتر باشد، رعایت تکالیف شهروندی بیشتر خواهد بود.

همانگونه که ملاحظه می‌شود احساس عدالت مفهومی ذهنی است که نمایان‌گر ذهنیت و تصور افراد درباره سامان اجتماعی جامعه است. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که احساس عدالت در جامعه می‌تواند باعث عمل به تکالیف شهروندی، احساس تعلق، افزایش مشروعیت سیاسی و نظام سیاسی و در نهایت باعث افزایش همبستگی اجتماعی در جامعه شده و از سوی دیگر احساس بی‌عدالتی می‌تواند باعث ایجاد و تقویت احساس ناامنی، احساس محرومیت، بیگانگی اجتماعی، تضعیف دینداری و در نهایت تضعیف انسجام و همبستگی اجتماعی به دنبال داشته باشد. بنابراین توجه به این تصور افراد جامعه از عدالت، در حفظ بنیان و نظم جامعه اهمیت اساسی دارد.

چارچوب نظری پژوهش

عدل و عدالت در لغت به معنای دادگری و انصاف، متعادل بودن، احقاق حق، تساوی از نظر کمی و کیفی، دادن حق به ذیحق و عدم اجحاف تعریف می‌گردد. مفهوم عدالت در عام‌ترین معنا مستلزم آن است که هر فرد از چیزی که حق اوست برخوردار باشد (آوتویت و باتامور، ۱۳۹۲: ۶۳۸).

مهم‌ترین مسئله در بحث عدالت، قابل دفاع ساختن روابط نابرابر در جامعه است. به‌رغم شباهت در استعدادهای اکثر افراد؛ نابرابری در ثروت، قدرت و شأن اجتماعی واقعیت انکارناپذیر همه جوامع بوده است. گذشته از آن، هیچ رابطه معنی‌داری میان نابرابری در ثروت و قدرت و نابرابری در استعدادهای طبیعی وجود نداشته است. بنابراین دفاع از این نابرابری‌ها یا نفی آنها موضوع اصلی بحث عدالت است (هزارجریبی، ۱۳۹۰: ۴۳).

بر اساس دیدگاه افلاطون، عدالت نوعی تناسب و تعادل است. بدین معنا که میان شایستگی و استعداد طبیعی فرد و شغلی که برعهده می‌گیرد، رابطه وجود دارد و فرد تنها باید به کار متناسب با شایستگی و استعدادش اشتغال داشته باشد (جمشیدی، ۱۳۸۰: ۶۱). عدالت از نظر راولز^۱ در بنیاد خود به وضعی اولیه و متناسب و قراردادی اشاره دارد که افرادی عاقل و آزاد و انتخاب‌گر در آن حضور دارند و در خصوص اصول اولیه و از آن جمله اصول عدالت به توافق می‌رسند. بنابراین عدالت به طور اساسی اشاره به تحقق فرضی یا غیرفرضی واقعیتی بیرونی دارد که به مثابه بستر و قالب عمل می‌کند. البته باید گفت که این قالب بیرونی، وضعیتی بی‌هویت و بی‌شکل نیست؛ بلکه مناسب و خاص و به تعبیری منصفانه است؛ اما در عین حال توافقی نیز هست؛ یعنی بسیاری از اشخاص و افراد آزاد و انتخاب‌گر در شکل‌گیری آن نقش دارند (یونس، ۱۳۸۵: ۶۱).

راولز در نظریه عدالت (۱۹۷۱) برداشتی از عدالت مطرح کرد که آن را عدالت به مثابه انصاف می‌خواند. بر این اساس، معقول‌ترین اصول عدالت اصولی هستند که افراد در موقعیت‌های منصفانه درباره آن‌ها توافق داشته باشند و آن دسته از نابرابری‌ها در ثروت و درآمد را مجاز می‌شمارد که به نفع محروم‌ترین افراد باشد. از محورهای اساسی نظریه عدالت به مثابه انصاف راولز تأکید بر تقدم حق بر خیر است. بنابراین چیزی خوب و خیر

است که سازگار و هماهنگ با اصولی (اصول عدالت) باشد که در وضع اصیل و بدون توجه به تفسیری ویژه از خیر و سعادت، بر آن توافق شده است. در عین حال وی تصریح می‌کند که پیش‌تصور از پاره‌ای خیرها، شرط ضروری وصول به محتوای عدالت اجتماعی است. او این مجموعه تصورات ضروری از خیرات را خیرهای اولیه می‌نامد و آنها را چنین تعریف می‌کند: خیرهای اولیه اموری است که هر انسان عاقلی در کنار چیزهای دیگری که می‌خواهد، آنها را نیز می‌خواهد. وی آزادی (انواع آزادی‌های فردی)، فرصت، ثروت و درآمد، احترام به خویش و کرامت نفس را به منزله نمونه‌هایی برجسته از خیرهای اولیه یاد می‌کند که همه انسان‌های عاقل ترجیح می‌دهند از آنها بیشتر بهره بگیرند. از نظر راولز، همه خیرهای اجتماعی نخستین مثل آزادی، فرصت، درآمد و ثروت و پایه‌های عزت نفس، باید به نحو برابر در جامعه توزیع شوند مگر این که توزیع نابرابر هر خیری یا همه این خیرها به سود ناب‌خوردارترین‌ها باشد. او در فهرست خود از آزادی‌های اساسی نمونه‌هایی مانند آزادی وجدان، آزادی اندیشه، آزادی سیاسی و آزادی شخصی را برمی‌شمارد. از نظر راولز، برخورداری برابر از آزادی‌های اساسی، شرط اصلی تحقق عدالت است (واعظی، ۱۳۸۸: ۸۱).

برخی عدالت را به دو بعد عدالت توزیعی^۱ و عدالت رویه‌ای^۲ تقسیم کرده‌اند. عدالت توزیعی ناظر به تکالیف حکومت در برابر مردم است و چگونگی توزیع مشاغل، مناصب و اموال عمومی را معین می‌کند؛ در واقع احساس عدالت توزیعی از سوی مردم با انصاف ادراک شده از پیامدها سر و کار دارد و به منزله یک عامل بالقوه با کاربردهای مهم در زمینه‌های مختلف سازمان و جامعه در نظر گرفته می‌شود. هنگامی که افراد یک سازمان در مورد میزانی که پیامدها مناسب، درست و اخلاقی هستند، قضاوت می‌کنند در واقع میزان رعایت عدالت توزیعی در سازمان را مورد داوری قرار می‌دهند (پورعزت، ۱۳۸۰: ۳۱).

لوندال (۱۹۷۶) عدالت توزیعی را از دیدگاه افرادی که عمل تخصیص را انجام می‌دهند مورد بحث قرار داده است. مدل قضاوت عادلانه لوندال، یک نگرش فعالانه‌تری را نسبت به نظریه انصاف در نظر می‌گیرد. در این تئوری، لوندال بیان

---

1. Distributive Justice
2. Procedural Justice

می‌دارد که افراد در مورد میزان استحقاق‌شان با استفاده از چندین قانون عدالت مختلف، قضاوت می‌نمایند. او بیان می‌دارد که اساساً سه قانون عدالت توزیعی وجود دارد که عبارتند از: قانون کمک، قانون تساوی و قانون نیازها. عدالت رویه‌ای را به منزله رعایت عدالت در فراگردهایی که توسط آنها، پیامدها تخصیص می‌یابند، تعریف می‌کنند (لیند و تیلر^۱، ۱۹۸۸؛ به نقل از مومنی، ۱۳۸۵: ۱۸). از نظر بارون و گرینبرگ^۲ عدالت رویه‌ای دارای دو جنبه است: جنبه ساختاری و جنبه اجتماعی. جنبه ساختاری عدالت رویه‌ای به بررسی این امر می‌پردازد که تصمیمات چگونه باید اتخاذ گردند تا منصفانه به نظر برسند. جنبه اجتماعی عدالت رویه‌ای نیز کیفیت رفتار بین شخصی تصمیم‌گیرندگان با کارکنان سازمان در هنگام قضاوت در مورد میزان رعایت عدالت در رویه‌های سازمانی است (مومنی، ۱۳۸۵: ۲۱-۱۸).

عدالت به مثابه ارزش اجتماعی (راولز، ۱۹۷۱: ۳؛ به نقل از آوتویت و باتامور، ۱۳۹۲: ۶۳۷) همیشه با قضاوت‌ها و نگرش‌های مختلف افراد جامعه مواجه است که این برداشت‌ها مفاهیم «احساس بی‌عدالتی» یا «احساس عدالت» را در آنها شکل می‌دهد. احساس عدالت، در حقیقت برآیندی از ذهنیت (نظر) و عینیت (عمل) در حوزه عدالت است و هر فرد بر اساس آموزه‌ها و تجربه‌هایی که در زندگی کسب می‌کند، در ذهن خود به نتیجه‌گیری خاصی درباره عادلانه یا ناعادلانه بودن ابعاد مختلف جامعه می‌رسد. دوگی معتقد است عدالت مفهومی است که انسان در مقابل پدیده‌های اجتماعی، آن را در ضمیر خود احساس می‌کند (نوایی لواسانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶۰). بنابراین عدالت برآمده از ساخت جامعه و زندگی اجتماعی است و عامل به وجود آمدن حس عدالت در باور مردم می‌شود و متقابلاً باور مردم ممکن است به تحقق عدالت بینجامد و پایه بسط عدالت در جامعه باشد. عدالت در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، قضایی و سیاسی و... در سطوح فردی، گروهی، ملی و یا بین‌المللی مطرح می‌شود. برای مثال عدالت سیاسی با موضوعاتی از قبیل؛ عدالت در قدرت، دموکراسی، آزادی‌های مشروع، شایسته‌سالاری، احراز توانایی‌ها و شایستگی‌ها، فراهم‌آوری زمینه‌های مشارکت سیاسی، انتخابات آزاد، رقابت سالم سیاسی، آزادی بیان و... سروکار دارد (هاروی، ۱۳۷۶: ۷۵).

---

1. Lind & Tyler
2. Baron & Greenberg

به باور افلاطون عدالت اجتماعی قرار گرفتن هر فرد در طبقه خاص خود و برخوردار شدن از امتیازات آن طبقه و نیز ایفای نقش مخصوص خود است (بندر، ۲۰۱۴: ۲۰۳). یکی از عناصر کلیدی تشکیل دهنده مفهوم عدالت اجتماعی^۱، عنصر برابری است که خود مفهوم قابل درک و ملموسی است، اما از نحوه ترکیب آن با دیگر عناصر می‌توان به تعریف‌های مختلفی از مفهوم عدالت اجتماعی دست پیدا کرد. به عنوان مثال تعریفی از عدالت اجتماعی که بر مبنای ترکیبی از دو عنصر برابری در فرصت‌ها و پذیرش شایستگی‌ها و قابلیت‌ها شکل می‌گیرد با تعریف تک عنصری برابری در همه امکانات و امتیازات، کاملاً متفاوت و متمایز است و سیاست‌های اجتماعی کاملاً متفاوت و در بسیاری از موارد متضادی را در پی دارد (هزارجریبی، ۱۳۹۰: ۴۲).

از نظر هاروی (۱۳۷۶) در عدالت اجتماعی، شاخص‌هایی چون برخورداری از فرصت‌ها، دستیابی به منزلت و پایگاه‌های اجتماعی، تأمین اجتماعی، بیمه و حمایت‌های اجتماعی، توزیع مجدد درآمدها و... قابل بحث و بررسی است. در عدالت اقتصادی، برخورداری متناسب از رفاه، منابع ثروت و اشتغال و مسائلی از این دست مطرح می‌گردد. در عدالت قضایی، وجود قوانین عادلانه و منصفانه در تأمین حفاظت از حقوق شهروندی، اجرای عدالت در فرآیندهای دادرسی و قضاوت و... مورد توجه قرار می‌گیرد. عدالت اجتماعی مفهومی وسیع‌تر از عدالت اقتصادی است و شرایطی را می‌رساند که در آن هر عضو جامعه بر مبنای میزان کار، امکانات فکری و جسمانی از فرصت‌های متناسب در راه گسترش و شکوفایی توانایی‌های خود برخوردار می‌شود. عدالت اجتماعی مشتمل بر عدالت قضایی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است.

روش‌شناسی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

روش تحقیق در این پژوهش، روش تحلیل ثانویه است. آلستون و باولس (۲۰۰۲) فرایند استفاده از داده‌ها و نتایج پژوهش‌های دیگر به منظور پاسخگویی به سؤالات تحقیق دیگر و اثبات یک مسئله دیگر را تحلیل ثانویه تعریف کرده‌اند. از نظر ایشان این منابع می‌توانند داده‌ها و نتایج یک مطالعه اکتشافی، توصیفی و یا تبیینی باشند. لذا تحلیل ثانویه می‌تواند مواد تبیینی مورد نیاز جهت ارتباط متغیرهای علی جهت پشتیبانی از یک فرضیه را فراهم

نماید (قاسمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۱). عدالت اجتماعی توزیع عادلانه و دلسوزانه ثمره‌های رشد اقتصادی است (سازمان ملل، ۲۰۰۶: ۳). عدالت اجتماعی یعنی با هر یک از افراد جامعه به گونه‌ای رفتار شود که مستحق آن است و در جایی قرار گیرد که سزاوار آن است (نوابخش و گراوند، ۱۳۹۰: ۱۵۰). احساس عدالت نیز برآیندی از ذهنیت و عینیت عدالت در جامعه است (نوبی لواسانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶۰).

عدالت اجتماعی ابعاد مختلفی دارد؛ این مفهوم در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۷۹ با متغیرهای احساس عدالت جامعه‌ای (ابعاد ثروت، قدرت، منزلت و معرفت و دانش) احساس عدالت قضایی، احساس عدالت رویه‌ای، احساس عدالت قومی و احساس عدالت اطلاعاتی و در پیمایش سال ۱۳۹۴ با ۹ متغیر عوامل فقر و تنگدستی، نگرش به ساخت طبقاتی جامعه، نگرش به جایگاه طبقاتی فرد، پنداشت از عدالت اجتماعی، پنداشت از عدالت اقتصادی، پنداشت از عدالت سیاسی، پنداشت از عدالت قضایی، پنداشت از عدالت قومی و نابرابری اقتصادی مورد سنجش قرار گرفته است.

در این پژوهش برای اینکه امکان مقایسه داده‌های دو دوره فراهم شود تنها شاخص‌ها و گویه‌های مشترک مورد سنجش در دو پیمایش یعنی احساس عدالت در سه بعد احساس عدالت اجتماعی، احساس عدالت قضایی و احساس عدالت قومی مورد توجه قرار گرفته است. در این تحقیق تلاش شده است با استفاده از تحلیل ثانویه نگرش و پنداشت شهروندان آذربایجانی نسبت به عدالت اجتماعی، قضایی و قومی بر اساس داده‌های موج اول و سوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان مقایسه شود. با توجه به پراکندگی جمعیت ترک‌ها در اکثر نقاط کشور و در دسترس نبودن اطلاعات کشوری به تفکیک قومیت، فقط داده‌های چهار استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، زنجان و اردبیل برای بررسی نگرش ترک‌زبانان انتخاب شد. جامعه آماری این پیمایش‌ها شامل افراد بالای ۱۵ سال، روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای و روش انتخاب نمونه‌ها تصادفی ساده است.^۱

۱. با توجه به وجود جزئیات روش‌شناسی از جمله جامعه آماری، روش تعیین حجم نمونه، روش نمونه‌گیری، نحوه انتخاب نمونه‌ها، نحوه ساخت پرسشنامه و اعتبار و پایایی ابزار و ... در گزارش اصلی از ذکر مجدد آنها اجتناب شد.

جدول ۱: تعداد نمونه‌ها به تفکیک استان‌های مورد بررسی

جمع	زنجان	اردبیل	آذربایجان غربی	آذربایجان شرقی	پیمایش
۲۵۵۰	۵۵۰	۶۰۰	۶۰۰	۸۰۰	۱۳۷۹
۱۸۴۴	۳۷۲	۳۶۳	۵۱۹	۵۹۰	۱۳۹۴

برای انجام مقایسه داده‌های پیمایش‌های موج اول و سوم ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، ابتدا داده‌های مربوط استان‌های مورد بررسی از گزارش‌های مربوطه استخراج شد. در مرحله بعد برای اینکه وزن متغیرها حفظ شود و امکان تهیه جداول دو بعدی و ارائه شاخص‌های گرایش مرکز فراهم شود، مقادیر شاخص‌ها که به صورت درصدی ارائه شده بود به مقادیر عددی تبدیل و سپس با هم تجمیع شد. برای تبیین تفاوت یا عدم تفاوت اختلاف میانگین دو دوره نیز از آزمون t و برای تعیین اندازه اثر^۱ از d کوهن استفاده شد. d کوهن برای محاسبه اندازه اثر با فرمول زیر صورت می‌گیرد و مقدار آن بین صفر تا دو است:

$$Cohen's\ d = t * \sqrt{\frac{N1 + N2}{N1 * N2}}$$

در فرمول فوق t همان مقدار t دو نمونه مستقل، $N1$ تعداد نمونه گروه اول و $N2$ تعداد نمونه گروه دوم است. چنانچه عدد به دست آمده زیر ۰.۲ باشد اندازه اثر کم، بین ۰.۲ تا ۰.۵ متوسط و ۰.۸ و بالاتر زیاد است (کلی، ۲۰۱۲).

یافته‌های پژوهش

پنداشت از عدالت اجتماعی با دو شاخص «ایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی» و «نرسیدن افراد عادی متخصص و مجرب به مقامات بالاتر» مورد سنجش قرار گرفته است. نتایج به دست آمده به شرح زیر است.

جدول ۲: نگرش به پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی

انحراف استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	کاملاً موافق	موافق	بی نظر	مخالف	کاملاً مخالف	پیمایش ملی ۱۳۷۹
۰.۰۲۰۶۵	۱.۰۰۹۵۹	۴.۰۷۹۰	۲۳۸۹	۹۳۳	۱۰۴۲	۱۴۷	۲۱۰	۵۹	۲.۵٪
				۳۹.۰٪	۴۳.۶٪	۶.۱٪	۸.۸٪		
۰.۰۲۰۱۰	۰.۸۶۰۹۴	۳.۶۵۱۰	۱۸۳۴	۲۸۲	۷۸۳	۶۵۲	۸۱	۳۶	پیمایش ملی ۱۳۹۴
				۱۵.۴٪	۴۲.۷٪	۳۵.۶٪	۴.۴٪	۲.۰٪	

نتایج پیمایش سال ۱۳۷۹ در خصوص احساس عدالت اجتماعی نشان می‌دهد که ۱۱.۳ درصد مخالف، ۶.۱ درصد بی‌نظر و حدود ۸۲.۶ درصد موافق هستند که هر کس پول و پارتی نداشته باشد حقش پایمال می‌شود. در پیمایش سال ۱۳۹۴ نیز ۶.۴ درصد مخالف، ۳۵.۶ درصد بی‌نظر و ۵۸.۱ درصد نیز موافق این گزاره هستند. میانگین این متغیر در سال ۱۳۷۹ برابر با ۴.۰۷ و در سال ۱۳۹۴ برابر با ۳.۶۵ است. مقدار انحراف معیار این متغیر از ۱.۰۱ در سال ۱۳۷۹ به ۰.۸۶ در سال ۱۳۹۴ رسیده است. بنابراین می‌توان گفت علاوه بر اینکه تغییر مثبتی در نگرش پاسخگویان مشاهده می‌شود، اختلاف میان پاسخگویان نیز در این خصوص در ۱۵ سال گذشته کاهش پیدا کرده و نظرات آنها همگرا تر شده است.

جدول ۳: آزمون تفاوت میانگین‌ها

95% Confidence Interval of the Difference		انحراف استاندارد میانگین	تفاوت میانگین	Sig. (2-tailed)	درجه آزادی	T مقدار	Sig.	F	آزمون لون
حد بالا	حد پایین								
۰.۴۸۵۷	۰.۳۷۰۳	۰.۰۲۹۴	۰.۴۲۸۰۱	۰.۰۰۰	۴۲۲۳	۱۴۵۴۶	۰.۷۵۸	۰.۰۹۵	با فرض برابری واریانس
۰.۴۸۴۵	۰.۳۷۱۵	۰.۰۲۸۸	۰.۴۲۸۰۱	۰.۰۰۰	۴۱۷۵.۹۳	۱۴۸۵۲			با فرض نابرابری

واریانس								
---------	--	--	--	--	--	--	--	--

برای بررسی بیشتر از آزمون اختلاف میانگین استفاده شد. با توجه به معنادار نبودن آزمون لوین ($t(1, 4223)=0.095, p=0.758$) و رد برابری واریانس‌ها، آماره t با فرض برابری واریانس محاسبه شد که نتایج آزمون از نظر آماری معنادار ($t(14.55)=4223, p>0.005, d=0.095$) است.

جدول ۴: آزمون t دو نمونه مستقل

Cohen's d	p	t	df	پیمایش ۱۳۷۹		پیمایش ۱۳۹۴		
				SD	M	SD	M	
۰.۰۹۵	۰.۷۵۸	۱۴.۵۴	۴۲۲۳	۰.۸۶	۳.۶۵	۱.۰۰۹	۴.۰۷	پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی

اختلاف میانگین اعتقاد به «پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی» برابر ۰.۴۳ است که با ۹۵ درصد اطمینان در دامنه ۰.۳۷ و ۰.۴۸ قرار دارد. میزان d کوهن ($d=۰.۰۹۵$) نشان می‌دهد تفاوت دو دوره کوچک است. بر اساس نتایج آزمون t ، فرض وجود تفاوت تایید می‌شود. بنابراین می‌توان گفت نگرش مردم آذربایجان در پانزده سال گذشته نسبت به پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی بهبود یافته است.

جدول ۵: نگرش به ترسیدن افراد عادی متخصص و مجرب به مقامات بالاتر

انحراف استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	کاملاً موافق		بی‌نظر	کاملاً مخالف		پیمایش ملی ۱۳۷۹
				کاملاً موافق	موافق		مخالف	کاملاً مخالف	
۰.۰۲۴۰۲	۱.۱۶۴۷۲	۳.۱۶۸۹	۲۳۸۹	۲۵۹	۸۶۷	۴۱۹	۶۲۴	۱۸۲	۷۷.۷٪ ۲۶.۵٪ ۱۷.۸٪ ۳۶.۹٪ ۱۱.۰٪
۰.۰۲۳۱۹	۰.۹۹۴۲۴	۳.۰۶۶۴	۱۸۳۴	۱۲۹	۵۳۲	۵۶۳	۵۶۰	۵۴	۲۹.۷٪ ۳۰.۵٪ ۳۰.۶٪ ۲۸.۹٪ ۷.۰٪

نتایج پیمایش سال ۱۳۷۹ در خصوص احساس عدالت اجتماعی نشان می‌دهد که ۳۴.۲ درصد مخالف، ۱۷.۸ درصد بی‌نظر و حدود ۴۷.۹ درصد موافق هستند که افراد عادی در صورت داشتن تجربه و تخصص به مقامات بالا نمی‌رسند. در سال ۱۳۹۴ نیز

۳۳.۴ درصد مخالف، ۳۰.۶ درصد بی‌نظر و ۳۵.۹ درصد نیز موافق این گزاره هستند. میانگین این متغیر در سال ۱۳۷۹ برابر با ۳.۱۷ و در سال ۱۳۹۴ برابر ۳.۰۷ است. انحراف معیار این متغیر از ۱.۱۶ در سال ۱۳۷۹ به ۰.۹۹ در سال ۱۳۹۴ رسیده است. بنابراین می‌توان گفت علاوه بر افزایش نسبی خوش‌بینی پاسخگویان، اختلاف میان پاسخگویان در این خصوص نیز کاهش پیدا کرده و نظرات آنها همگرا تر شده است.

جدول ۶: آزمون تفاوت میانگین‌ها

آزمون T برای برابری میانگین‌ها				آزمون لون				
95% Confidence Interval of the Difference		استهانه استاندارد	تفاوت میانگین	Sig. (2-tailed)	درجه آزادی	مقدار T	Sig.	F
حد بالا	حد پایین							
۰.۱۶۹۲	۰.۰۳۵۷	۰.۰۳۴۰	۰.۱۰۲۴	۰.۰۰۳	۴۱۸۷	۳.۰۱۱	۰.۰۰۰	۱۳۲.۶
با فرض برابری واریانس								
۰.۱۶۷۹	۰.۰۳۷۰	۰.۰۳۳۳	۰.۱۰۲۴	۰.۰۰۲	۴۱۵۴.۸۰	۳.۰۶۹		
با فرض نابرابری واریانس								

با توجه به معنادار بودن آزمون لوین ($t(1, 4187)=132.6, p=0.000$)، آماره t با فرض عدم برابری واریانس محاسبه شد که از نظر آماری معنادار ($t(4154.80)=3.069, p<0.005, d=0.095$) بود.

جدول ۷: نتایج آزمون t دو نمونه مستقل

Cohen's d	p	t	df	پیمایش ۱۳۹۴		پیمایش ۱۳۷۹	
				SD	M	SD	M
۰.۰۹۵	۰.۰۰۲	۳.۰۶	۴۱۵۴.۸۰	۰.۹۹	۳.۰۶	۱.۱۶	۳.۱۶
نرسیدن افراد عادی مچرب به مقامات بالاتر							

اختلاف میانگین اعتقاد به «نرسیدن افراد عادی متخصص و مجرب به مقامات بالاتر» برابر ۰.۱۰ است و با ۹۵ درصد اطمینان در دامنه ۰.۰۴ و ۰.۱۷ قرار دارد. میزان d کوهن ($d=0.095$) نشان می‌دهد که اختلاف میانگین دو دوره کوچک و ناچیز است. بنابراین با تایید وجود تفاوت می‌توان گفت نگرش مردم آذربایجان در سال ۱۳۹۴ نسبت به سال ۱۳۷۹ بهبود یافته است.

احساس عدالت قضایی در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان با دو شاخص «احقاق حق از طرق قانونی» و «برابری مسئولین و مردم در برابر قانون» سنجش شده است. نتایج به دست آمده به شرح زیر است.

جدول ۸: نگرش به احقاق حق از طرق قانونی

انحراف استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	کاملاً موافق	موافق	بی‌نظر	مخالف	کاملاً مخالف	
۰.۰۲۲۸۱	۱.۱۱۲۰۶	۳.۲۲۵۶	۲۳۷۶	۲۳۰	۹۴۷	۴۸۸	۵۵۱	۱۶۰	پیمایش
				%۹.۷	%۳۹.۹	%۲۰.۵	%۲۳.۲	%۶.۷	ملی ۱۳۷۹
۰.۰۲۲۰۲	۰.۹۴۳۷۰	۳.۱۹۵۰	۱۸۳۶	۶۴	۶۶۹	۸۳۴	۹۹	۱۷۰	پیمایش
				%۳.۵	%۳۶.۴	%۴۵.۴	%۵.۴	%۹.۳	ملی ۱۳۹۴

نتایج پیمایش سال ۱۳۷۹ از احساس عدالت قضایی نشان می‌دهد که ۲۹.۷ درصد مخالف، ۲۰.۵ درصد بی‌نظر و ۴۹.۶ درصد موافق این هستند که اگر حقی از کسی ضایع شود از طرق قانونی می‌تواند به حق خود برسد. نتایج پیمایش سال ۱۳۹۴ نیز نشان می‌دهد که ۱۴.۷ درصد مخالف، ۴۵.۴ درصد بی‌نظر و ۳۹.۹ درصد موافق این گزاره هستند. میانگین این متغیر از ۳.۲۲ در سال ۱۳۷۹ به ۳.۱۹ در سال ۱۳۹۴ و مقدار انحراف معیار نیز از ۱.۱۱ در سال ۱۳۷۹ به ۰.۹۴ رسیده است. بنابراین می‌توان گفت نظر مردم آذربایجان نسبت به احقاق حق از طرق قانونی بدین‌تر شده است.

جدول ۹: آزمون تفاوت میانگین‌ها

95% Confidence Interval of the Difference		اشتباه استاندارد	تفاوت میانگین	Sig. (2-tailed)	درجه آزادی	مقدار T	Sig.	F	
حد بالا	حد پایین								
۰.۰۹۴۰	-۰.۰۳۲۸	۰.۰۳۲۳	۰.۰۳۰۶	۰.۳۴۵	۴۲۱۰	۰.۹۴۵	۰.۰۰	۱۸۶.۰۲	با فرض برابری واریانس
۰.۰۹۲۷	-۰.۰۳۱۵	۰.۰۳۱۷	۰.۰۳۰۶	۰.۳۳۵	۴۱۷۳.۲۷	۰.۹۶۵			با فرض نابرابری واریانس

برای بررسی تفاوت مشاهده شده از آزمون اختلاف میانگین استفاده شد. با توجه به معنادار بودن آزمون لوین $(t(1, 4210)=186.02, p=0.000)$ ، آماره t با فرض عدم برابری واریانس محاسبه شد که از نظر آماری معنادار $(t(4173.27)=0.03, p>0.005)$ نبود. بنابراین فرض وجود تفاوت رد می‌شود.

جدول ۱۰: نگرش به یکسان بودن اجرای قانون در خصوص مسئولین و مردم

انحراف استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	کاملاً موافق		بی‌نظر		کاملاً مخالف	
				کاملاً موافق	موافق	بی‌نظر	مخالف	کاملاً مخالف	مخالف
۰.۰۲۳۵۰	۱.۱۳۹۳	۲.۶۷۷۹	۲۳۵۰	۱۲۹	۵۵۶	۴۱۹	۹۲۱	۳۲۵	۱۳۷۹
				%۵.۵	%۲۳.۷	%۱۷.۸	%۳۹.۲	%۱۳.۸	
۰.۰۲۱۴۰	۰.۹۱۵۹	۲.۸۸۳۷	۱۸۳۲	۴۷	۳۸۲	۸۶۵	۳۸۷	۱۵۱	۱۳۹۴
				%۲.۶	%۲۰.۹	%۴۷.۲	%۲۱.۱	%۸.۲	

نتایج پیمایش سال ۱۳۷۹ در خصوص برابری مسئولین و مردم در برابر قانون نشان می‌دهد که ۵۲ درصد مخالف، ۱۷.۸ درصد بی‌نظر و ۲۹.۲ درصد موافق برابری مردم و مسئولین در برابر قانون هستند. در پیمایش سال ۱۳۹۴ نیز ۲۹.۳ درصد مخالف، ۴۵.۴ درصد بی‌نظر و ۳۹.۹ درصد نیز موافق هستند که قانون در مورد مسئولین و مردم یکسان اجرا می‌شود. میانگین این متغیر در سال ۱۳۷۹ برابر با ۲.۶۸ و در سال ۱۳۹۴

برابر با ۲.۸۸ است. مقدار انحراف معیار نیز از ۱.۱۴ در سال ۱۳۷۹ به ۰.۹۱ در سال ۱۳۹۴ رسیده است. بنابراین می‌توان گفت که نظر مردم آذربایجان نسبت به اجرای یکسان قانون در خصوص مسئولین و مردم بهبود یافته است. همچنین کاهش انحراف معیار نیز نشان می‌دهد که نظرات مردم این منطقه در این زمینه نسبت به سال ۱۳۷۹ همگراتر شده است.

جدول ۱۱: آزمون تفاوت میانگین‌ها

95% Confidence Interval of the Difference		انحراف استاندارد	تفاوت میانگین	Sig. (2-tailed)	درجه آزادی	مقدار T	Sig.	t	آزمون لون
حد بالا	حد پایین								
-۰.۱۴۱۸	-۰.۲۶۹۸	۰.۰۳۳۶	-۰.۲۰۵	۰.۰۰۰	۴۱۸۰	-۶.۳۰	۰.۰۰۰	۳۹۸۳۶	با فرض برابری واریانس
-۰.۱۳۳۵	-۰.۲۶۸۱	۰.۰۳۱۷	-۰.۲۰۵	۰.۰۰۰	۴۱۷۶.۰۵	-۶.۴۷			با فرض نابرابری واریانس

با توجه به معنادار بودن آزمون لوین ($t(1, 4180)=298.31, p=0.000$)، آماره t با فرض عدم برابری واریانس محاسبه شد که نتایج آن از نظر آماری معنادار ($t(4176.05)=-6.47, p<0.005, d=0.20$) است.

جدول ۱۲: نتایج آزمون t دو نمونه مستقل

		پیمایش ۱۳۷۹		پیمایش ۱۳۹۴			
Cohen's d	p	t	df	SD	M	SD	M
۰.۲۰	۰.۰۰	-۶.۴۷	۴۱۷۶.۰۵	۰.۹۱	۲.۸۸	۱.۱۳	۲.۶۷
اجرای یکسان قانون در مورد مسئولین و مردم							

اختلاف میانگین این شاخص برابر ۰.۲۰- است که با ۹۵ درصد اطمینان در دامنه ۰.۲۷- و ۰.۱۴- قرار دارد. میزان d کوهن ($d=0.20$) نیز نشان می‌دهد که مقدار تغییر متوسط است که نشان از بهبود میانگین آن نسبت به سال ۱۳۷۹ دارد. بر اساس نتایج آزمون t، فرض وجود تفاوت پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت نگرش مردم آذربایجان در این خصوص نسبت به سال ۱۳۷۹ بهبود یافته است. احساس عدالت قومی در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان با شاخص «حکومت در کشور ما برای همه اقوام کشور ارزش و احترام یکسانی قائل است» مورد سنجش قرار گرفته است که در دو دوره نتایج زیر به دست آمده است.

جدول ۱۳: وجود عدالت قومی

انحراف استاندارد	انحراف معیار	میانگین	تعداد نمونه	کاملاً موافق		بی‌نظر		کاملاً مخالف	
				تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۰.۰۲۳۱۳	۱.۱۲۴	۳.۴۰	۲۳۶۳	۳۱۸	۱۰.۷۰	۳۵۶	۱۵.۱	۴۸۳	۲۰.۴
					%۱۳.۵		%۴۵.۳		%۵.۸
۰.۰۲۳۲۳	۰.۹۹۴	۳.۰۰	۱۸۳۴	۴۹	۵.۹۰	۶۷۷	۳۶.۹	۳۴۸	۱۹.۰
					%۲.۷		%۳۲.۲		%۹.۳

بر اساس نتایج پیمایش سال ۱۳۷۹ حدود ۲۶.۲ درصد مخالف، ۱۵.۱ درصد بی‌نظر و ۴۸.۸ درصد موافق وجود عدالت قومی هستند. در پیمایش سال ۱۳۹۴ نیز ۲۸.۳ درصد مخالف، ۳۶.۹ درصد بی‌نظر و ۳۴.۹ درصد نیز موافق وجود عدالت قومی هستند. میانگین

نگرش به وجود عدالت قومی از ۳.۴ در سال ۱۳۷۹ به ۳ در سال ۱۳۹۴ کاهش پیدا کرده است. مقدار انحراف معیار نیز از ۱.۱۲ در سال ۱۳۷۹ به ۰.۹۹ در سال ۱۳۹۴ رسیده است که نشان از همگرا شدن نظر مردم درباره نگرش به احساس عدالت قومی دارد.

جدول ۱۴: آزمون تفاوت میانگین‌ها

95% Confidence Interval of the Difference		انحراف استاندارد	تفاوت میانگین	Sig. (2-tailed)	درجه آزادی	مقدار T	Sig.	F	
حد بالا	حد پایین								
۰.۴۶۷۷	۰.۳۳۷۲	۰.۰۳۳۳	۰.۴۰۲۴	۰.۰۰۰	۴۱۹۵	۱۲.۰۹	۰.۰۰۰	۱۳۷.۲۶	با فرض برابری واریانس
۰.۴۶۶۷	۰.۳۳۸۲	۰.۰۳۳۸	۰.۴۰۲۴	۰.۰۰۰	۴۱۳۳۶۹	۱۲.۲۷			با فرض نابرابری واریانس

با توجه به معنادار بودن آزمون لویین ($t(1, 4195)=12.09, p=0.000$)، آماره t با فرض عدم برابری واریانس محاسبه شد که از نظر آماری معنادار ($t(4123.79)=12.27, p<0.005, d=0.38$) است.

جدول ۱۵: نتایج آزمون t دو نمونه مستقل

Cohen's d	p	t	df	پیمایش ۱۳۹۴		پیمایش ۱۳۷۹		
				SD	M	SD	M	
۰.۳۸	۰.۰۰	۱۲.۲۷	۴۱۲۳.۷۹	۰.۹۹	۳	۱.۱۲	۳.۴۰	عدم تبعیض حکومت به قومیت‌های مختلف

اختلاف میانگین نگرش به «نبود تبعیض قومی» برابر ۰.۴۰ است که با ۹۵ درصد اطمینان در دامنه ۰.۳۴ و ۰.۴۷ قرار دارد. میزان d کوهن ($d=0.38$) نشان می‌دهد که تفاوت میانگین دو دوره متوسط است. بر اساس نتایج آزمون t فرض وجود تفاوت

پذیرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت نگرش مردم آذربایجان نسبت به وجود عدالت قومی کاهش یافته و عدم وجود احساس عدالت قومی تقویت شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی این مقاله بررسی و تحلیل احساس عدالت اجتماعی، عدالت قضایی و عدالت قومی در آذربایجان بر اساس داده‌های موج اول و سوم پیمایش ملی نگرش‌ها و ارزش‌های ایرانیان در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۹۴ است. یافته‌های بدست آمده در خصوص احساس عدالت اجتماعی نشان می‌دهد که احساس عدالت اجتماعی در هر دو بعد، بهبود نسبی پیدا کرده است. میانگین متغیر نگرش به «پایمال شدن حق افراد در صورت نداشتن پول و پارتی» در سال ۱۳۷۹ از ۴.۰۷ به ۳.۶۵ و میانگین متغیر نگرش به «نرسیدن افراد عادی متخصص و مجرب به مقامات بالاتر» از ۳.۱۷ در سال ۱۳۷۹ به ۳.۰۷ در سال ۱۳۹۴ کاهش یافته است. علی‌رغم معنادار بودن این تفاوت‌ها، شدت و اندازه اثر هر دو متغیر ($d=0.095$) کم و کوچک است. بنابراین می‌توان گفت در جامعه مورد بررسی نگرش چندانی مثبتی به عدالت وجود ندارد. با این وجود اگرچه جامعه مورد بررسی نسبت به امکان تحرک اجتماعی در جامعه خوش‌بین نیست ولی بهبود این خوش‌بینی در دوره مورد بررسی، نشان از افزایش امید و افزایش احساس عدالت در این حوزه از نظرگاه مردم دارد.

شاخص مورد بررسی دیگر احساس عدالت قضایی است. نتایج نشان می‌دهد که میانگین نگرش به «احقاق حق از طرق قانونی» از ۳.۲۲ به ۳.۱۹ کاهش پیدا کرده است ولی این تفاوت از نظر آماری معنادار نیست. میانگین نگرش به «اجرای یکسان قانون در مورد مسئولین و مردم» از ۲.۶۸ به ۲.۸۸ افزایش یافته است. تفاوت از نظر آماری معنادار بوده و اندازه اثر آن ($d=0.2$) کم است. دو نکته در این خصوص می‌توان بیان کرد: اول اینکه میانگین هر دو متغیر تقریباً متوسط است و این نشان دهنده نگاه مردد و تردیدآمیز جامعه مورد بررسی نسبت به وجود احساس عدالت قضایی است. دوم اینکه نگرش به امکان احقاق حق از طرق قانونی روند نزولی داشته ولی نگرش به اجرای یکسان قانون در مورد مسئولین و مردم بهبود یافته است. اگرچه ممکن است در نگاه اول اینگونه به نظر برسد که نگرش به احساس عدالت قضایی بهبود یافته است ولی این مساله بیشتر تحت

تأثیر نگرش منفی مردم نسبت به عدم امکان «احقاق حق از طرق قانونی» قرار دارد. به‌طور کلی اگر نگرش مردم نسبت به عدالت قضایی را نتیجه و بازتاب عملکرد متولیان قضایی بدانیم می‌توان نتیجه گرفت عملکرد آنها نتوانسته است اعتماد جامعه را نسبت به خود جلب کرده و تصویر خوب و امیدبخشی از خود در جامعه داشته باشد.

نتایج به دست آمده درباره عدالت قومی نشان داد که میانگین متغیر نگرش به «ارزش قائل بودن حکومت به همه اقوام» از ۳.۴ به ۳ رسیده است. این در حالی است که علاوه بر افزایش مخالفت پاسخگویان نسبت به «ارزش قائل بودن حکومت به همه اقوام»، انحراف معیار آن نیز کاهش داشته و از ۱.۱۲ به ۰.۹۹ رسیده است. کاهش انحراف معیار نشان می‌دهد که پاسخگویان در این خصوص نسبت به گذشته با یکدیگر اجماع و همگرایی بیشتری دارند. مقایسه توزیع پاسخ‌های پاسخگویان در طبقات مختلف در این دو دوره نیز نشان می‌دهد که نگرش پاسخگویان به سمت مخالفت بیشتر در حال حرکت بوده و سیر نزولی دارد. مقدار d کوهن ($d=0.38$) نیز نشان می‌دهد که اندازه اثر متوسط است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت نگرش منفی مردم نسبت به احساس عدالت قومی نسبت به گذشته تشدید شده است.

در بحث احساس عدالت، توجه به این مسئله اساسی ضروری است که احساس عدالت در یک جامعه می‌تواند توهم و یا واقعیت باشد و شکل‌گیری احساس عدالت صرفاً ناشی از وجود محرومیت و تبعیض در کشور نیست، بلکه ناشی از نگرش مردم نسبت به حکومت و جامعه خود است و اینکه خود را در مقایسه با سایر اقوام هموطن خود چگونه ارزیابی می‌کنند و از نظر روانی چه میزان احساس همدلی یا تبعیض دارند. این یافته با نتایج پژوهش نوازی و صالحی (۱۳۹۱) همخوان است. ایشان معتقدند معمولاً در درون یک کشور چندقومی؛ تلاش اقوام در حفظ و نگهداری فرهنگ، زبان، اقتصاد و دیگر زمینه‌های هویتی خویش، کشور را دچار چالش‌هایی می‌کند. در چنین وضعیتی اقوامی که از نشر فرهنگ و اجتماع خود به گونه‌های مختلف با محرومیت و محدودیت مواجه شده‌اند نارضایتی‌های خود را از حاکمیت و قوم حاکم به صورت پنهان و آشکار بروز می‌دهند. در متغیرهای مورد بررسی، اندازه اثر احساس عدالت قومی نسبت به اندازه اثر سایر شاخص‌ها نسبتاً بزرگ‌تر است.

همانطور که صالحی امیری (۱۳۸۵) اشاره کرده است «برای تبیین بحران‌های قومی

نمی‌توان از جنبه‌های ساختاری جامعه، نوع توزیع موقعیت‌های عمده اجتماعی، نوع توزیع فرصت‌ها و میزان تبعیض اجتماعی و نابرابری در جامعه غفلت کرد. چرا که برای شناخت و تبیین هنجارهای رفتاری و مناسبات موجود در کردار جمعی انسان‌ها، بررسی شرایط اجتماعی امری ضروری است. شرایط و عوامل اجتماعی بویژه عواملی چون وضع خانوادگی، سکونت در شهر یا روستا، عضویت در گروه‌های خاص دینی، قومی، نژادی و زبانی، تعلق به گروه‌های ممتاز یا محروم اجتماعی و مشارکت در یک سنت فرهنگی و ... بر شیوه‌های کنش، واکنش و اندیشه افراد اثر می‌گذارند».

نکته مهم دیگری در تمام شاخص‌های مورد بررسی مشاهده شد کاهش انحراف معیار شاخص‌ها در موج سوم است. کوچک بودن انحراف معیار به معنای وجود اجماع و همگرایی پاسخگویان در مورد یک موضوع است. ولی نحوه توزیع پاسخ‌ها در طبقات جداول باعث می‌شود تا در نسبت دادن افزایش اجماع و همگرایی محتاط باشیم. زیرا نشان می‌دهد که پاسخگویان به جای انتخاب گزینه‌های دو سوی طیف یعنی بیان مخالفت یا موافقت خود، گزینه‌های متمایل به میانه را انتخاب کرده‌اند. به عبارت دیگر پاسخ‌های موج سوم نسبت به موج اول، هم در شدت مخالفت و هم در شدت موافقت به شدت کاهش پیدا کرده است که نشان از حرکت جامعه به سوی بی‌تفاوتی و تردید حکایت دارد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

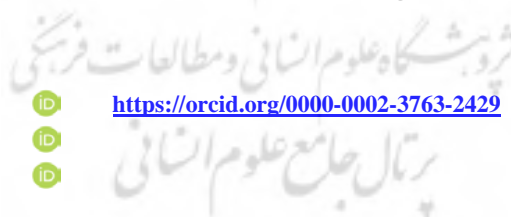
Hosein Heidari

Baqer Sarookhani

Mehrdad Navabakhsh

<https://orcid.org/0000-0002-3763-2429>

منابع

- انبایی فریمانی، فاطمه، (۱۳۹۶)، رابطه بین ادراک عدالت و عمل به تکالیف شهروندی در شهر تهران در سال ۱۳۹۶. پایان نامه کارشناسی ارشد رفاه اجتماعی، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- آوتویت، ویلیام؛ باتامور، تام، (۱۳۹۲)، فرهنگ علوم اجتماعی قرن بیستم، ترجمه حسن چاووشیان، تهران: نشر نی.
- پورعزت، علی اصغر، (۱۳۸۰)، «مدیریت دولتی و عدالت اجتماعی»، دانش مدیریت، سال ۱۴، شماره ۵۵.
- جمشیدی، محمد حسین، (۱۳۸۰)، نظریه عدالت، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- راولز، جان، (۱۳۸۵)، عدالت به مثابه انصاف: یک بازگویی، ترجمه عرفان ثابتی، تهران: ققنوس.
- راولز، جان، (۱۳۸۸)، عدالت، ترجمه سید کمال سروریان و مرتضی بحرانی، تهران: پژوهشکده مطالعات اجتماعی و فرهنگی.
- سالاروند، فاطمه، (۱۳۹۳)، بررسی میزان احساس عدالت اجتماعی و عوامل موثر بر آن (مطالعه در بین شهروندان آبادانی)، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- شمس الدینی، نرگس، (۱۳۹۵)، «احساس عدالت اجتماعی و قضایی در جامعه»، دهمین کنگره پیشگامان پیشرفت، تهران: مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، https://www.civilica.com/Paper-KPIP10-KPIP10_090.html
- صالحی امیری، سیدرضا، (۱۳۸۵)، «مدیریت تنوع قومی مبتنی بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، فصلنامه راهبرد، شماره ۴۰.
- قاسمی، علی اصغر؛ خورشیدی، مجید؛ حیدری، حسین، (۱۳۹۰)، «همسازی در هویت ملی و قومی و نگرش اقوام ایرانی به حق تعیین سرنوشت»، فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۵۶.
- محمدی، مهدی؛ رفیعی، حسن؛ موسوی، میر طاهر؛ حسین زاده، سمانه، (۱۳۹۵)، «ادراک فساد و احساس عدالت اجتماعی»، فصلنامه مسائل اجتماعی ایران، سال هفتم، بهار و تابستان، شماره ۱.

- معیدفر، سعید، (۱۳۸۵)، «اخلاق کار و عوامل مؤثر بر آن در کارکنان ادارات دولتی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۳.
- معیدفر، سعید، (۱۳۷۹)، «مسئله اجتماعی و مسئله دینی»، فصلنامه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم، زمستان، شماره ۱۲.
- مومنی، فرشاد، (۱۳۸۵)، «ضرورت ژرفکاوای در وجوه نظری و اجرایی عدالت»، فصلنامه علمی تخصصی تکاپو، شماره‌های ۱۳ و ۱۴.
- میرحسینی، مهسا، (۱۳۹۴)، بررسی میزان احساس عدالت سیاسی در میان نسل سوم انقلاب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- نوابخش، فرزاد؛ گراوند، جمشید، (۱۳۹۰)، «بررسی تأثیر احساس عدالت اجتماعی بر هویت ملی شهروندان سنی و شیعه مذهب قوم کرد (نمونه موردی شهر قروه)»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال ۷، شماره ۲۲.
- نوازی، بهرام؛ صالحی، منصور، (۱۳۹۱)، «چالش‌های قومی در ایران: مورد مطالعه استان اردبیل»، مجله دانش سیاسی و بین‌الملل، سال اول، شماره ۳.
- نوایی لواسانی، محمود؛ صدیق سروستانی، رحمت‌اله؛ زاهدی مازندرانی، محمدجواد، (۱۳۹۲)، «احساس عدالت و عوامل اجتماعی مرتبط با آن»، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال سیزدهم، شماره ۴۹.
- وارثی، حمیدرضا؛ بیک محمدی، حسن؛ اشبری، محمود، (۱۳۹۰)، «تحلیل فضایی و برنامه‌ریزی نارسایی‌های مراشی خدمات شهری یاسوج»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵.
- واعظی، احمد، (۱۳۸۸)، نقد و بررسی نظریه‌های عدالت، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۸۰)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ موج اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، (۱۳۹۵)، ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ موج سوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هاروی، دیوید، (۱۳۷۶)، عدالت اجتماعی و شهر، ترجمه محمدرضا حائری و همکاران، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- هزارجریبی، جعفر، (۱۳۹۰)، «بررسی احساس عدالت اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی شهر تهران)»، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۲۲، شماره ۳.

- یونسی، مصطفی، (۱۳۸۵)، «طرح برشی از عدالت در افلاطون و راولز»، پژوهش علوم سیاسی، شماره ۲.

References

- Bender, A, (2014), "An Analytical Framework for Empirical Research on Access to Justice", *Law Social Justice and Global Development Journal*, Vol. 6, No. 4.
- Greenberg, J, (1990), "Organizational Justice: Yesterday, Today, and Tomorrow", *Journal of Management*, Vol. 16.
- Kelley, Ken; Preacher, Kristopher J, (2012), "On Effect Size", *Psychological Methods*, Vol. 17, No. 2.
- Lind, E. A. & Taylor, T. R, (1988), *The Social Psychology of Procedural Justice*, New York: Plenum.
- Rawls, J, (1999), *A Theory of Justice*, Clarendon Press of Oxford.
- Rawls, J, (1971), *A Theory of Justice*, Oxford Press University.
- United Nation, (2006), *Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations*, New York, USA.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی